

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПІДЛІТКІВ, ПЕРЕСЕЛЕНИХ ІЗ ЗОНИ БОЙОВИХ ДІЙ

О. М. ВАСИЛЕНКО

Події останніх років, які відбуваються в Україні, вкрай важка соціально-політична ситуація у суспільстві показали необхідність соціально-психологічного захисту і психологічної допомоги як дітям і окремим людям, так і цілим соціальним групам. Вже декілька років Україна переживає складну соціально-політичну ситуацію. Продовжуються бойові дії в Донецькій і Луганській областях, не зменшується потік біженців з окупованих Криму і Севастополя. Десятки тисяч людей змушені покинути свої домівки і тимчасово переміститися в інші регіони нашої держави. За останніми даними Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) понад 230 тисяч людей стали вимушеними переселенцями. Більшість сімей втратили власне житло, своїх близьких, є поранені.

За даними дослідження, що проводилося під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій області, майже 40% дітей віком 7-12 років та більше половини дітей віком 13-18 років стали безпосередніми свідками подій, що пов'язані з війною. Відповідно 14% та 13% бачили танки та іншу військову техніку, 13% та 22% бачили бої та сутички, 4% і 15% побиття знайомих людей, 6% та 5% стали свідками погроз застосування зброї. Декілька дітей з опитаних бачили вбитих і поранених. 76% дітей віком 7-12 років та 43% дітей віком 13-18 років відчували страх, коли ставали свідками вищеприказаних подій.

У цілому, на сьогоднішній день ситуація загострюється ще й тим, що протистояння триває і важко передбачити час та спосіб його завершення. Це посилює тривожні настрої в суспільстві, страхи, розчарування і вимагає адекватної роботи працівників психологічної служби.

Найбільш вразлива група постраждалих від військових дій в Донецькій і Луганській областях – це діти. Психологічні травми можуть залишитися з дитиною на все життя. Вже зараз волонтери та соціальні працівники повідомляють про наслідки побаченого дітьми: тривожні розлади, нічні кошмари, дратівливість, нав'язливі спогади, заїкання. Тому актуальною проблемою в наш час є здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей, переселених із зони бойових дій.

Питанням надання соціально-психологічної та педагогічної допомоги сім'ям і, особливо, дітям, у період військового конфлікту присвячені праці таких вітчизняних дослідників, як В. Андрєєнкової, І. Бандурки, Т. Войцях, Т. Гнідої, І. Трубавіної, Л. Шестопалової та ін..

Аналіз наукових праць свідчить, що у літературних джерелах здебільшого приділяється увага психологічній роботі з сім'ями, постраждалими внаслідок бойових дій. При цьому, мало дослідженими залишаються проблеми здійснення психолого-педагогічного супроводу підлітків, переселеними із зони військового конфлікту. Проте саме ця категорія дітей потребує окремої уваги, адже маленькі діти адаптуються до нових умов швидко й успішно, а для підлітків цей процес виявляється більш болісним, оскільки в класі вони повинні у всьому бути схожим на своїх однокласників – зовнішнім виглядом, манерами, мовою тощо.

З огляду на це, *метою статті* є розгляд та обґрунтування особливостей здійснення психолого-педагогічного супроводу підлітків, переселених із зони бойових дій.

Сучасне суспільство характеризується тим, що сфери його життєдіяльності прискорюють психологічне і фізичне дозрівання підлітків. В результаті цього змінюються соціально-психологічні новоутворення, які ґрунтуються на особистісному самоствердженні, дорослості, потребі у спілкуванні, формуванні нового світогляду. Прагнення підлітка стати швидше дорослим водночас посилює в нього негативізм до будь-яких вимог старших, що призводить до ускладнень у взаємовідносинах з ними.

У психолого-педагогічній практиці послуговуються термінами „життєва криза” та „кризові ситуації”. Криза підліткового віку характеризується внутрішнім відображенням світу особистості, яке проявляється у різних формах її переживання. Стосовно змін, які відбуваються у психіці та поведінці дитини, то вони можуть відбуватися повільно, поступово або ж, навпаки, спонтанно, що призводить до кризових ситуацій.

Глибинна криза підлітків супроводжується певним роздратуванням, заглибленням у себе та великим переживанням щодо власного зовнішнього вигляду. На цьому етапі вирішальну роль відіграє ставейний потяг, адже перше розчарування в коханні призводить до глибинного депресивного стану. Це припадає приблизно на період кінця підліткового віку (14-15 років)

Щодо соціалізації підлітка в період кризи, то вона проходить дуже складно не лише для дітей, а й для дорослих, тому що зростають вимоги до соціальної і моральної зрілості, що призводить до розгубленості підлітків у соціумі. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка залежить від входження його в нову систему відносин і опанування нових соціальних функцій. Таким чином, формується нова позиція підлітка, але найголовнішою зміною в даній ситуації є опанування і засвоєння

якостей. Дуже важливим є те, щоб найближче оточення підлітка мало позитивне спрямування та характеризувалося сприятливою атмосферою, тому що зміна соціальної ситуації підлітка відіграє важливу роль в подальшому його становленні та засвоєнні ним нових змін. Отже, для суспільства важливим є те, щоб підліткова криза не несла девіацій в подальшому переході в юнацтво, щоб була створена сприятлива атмосфера для психофізіологічного розвитку підлітків.

Підлітковий вік має свої особливості. Американський психолог С. Хол ще на початку ХХ століття, докладно висвітлив цю тему. Підлітковий вік він відносив до перехідного, проміжного періоду розвитку, періоду „бурі й натиску”, а зміст підліткового віку він охарактеризував як „кризу самосвідомості”. Тільки переборовши цю кризу, підліток здобуває „почуття індивідуальності”. А поки це не сталося, він буде перебувати в стані постійного пошуку свого „я”, йому буде властива нестійкість, яка проявляється в наступних моментах: висока активність змінюється ослабленням, самовпевненість змінюється сором'язливістю, егоїзм може переходити в альтруїзм, веселий, піднятий настрій перемінюється апатією, спокійна зосередженість раптом переходить у нескінченні міркування, прагнення до новацій може поступитися місцем любові до рутини й т.д. [2].

Німецький філософ і психолог Е. Шпранглер виділяє й описує три типи розвитку підліткового віку. Перший тип розвитку – це „підліткова криза”, коли дитина переживає свій вік, як „друге народження”. Другий тип розвитку відрізняє стабільний і поступовий ріст, коли дитина плавно прилучається до „дорослої діяльності”. Третій тип розвитку являє собою більш активне самовиховання, яке свідомо направляє самим індивідом, подолання зусиллям волі, власних недоліків, у тому числі тривоги, кризових проявів, а також більш ясне усвідомлення своєї індивідуальності [1].

За словами Б. Бадмаєва, „підлітковий вік найважчий для вчителів і батьків, критичний для самих підлітків. Девіантна поведінка підлітків приносить багато турбот не тільки безпосереднім вихователям – учителям, але й всій виховно-освітній і правоохоронній системі. І в медицині тут є проблеми, пов'язані з нервово-психічними розладами підлітків, наркоманією, сексуальними відносинами й т.д.” [4].

Індивідуально-віковий розвиток характеризується незворотністю своїх процесів. На кожному новому періоді розвитку реалізуються результати попереднього етапу. Вивчення індивідуально-вікових особливостей дітей необхідне для виявлення резервів розвитку підлітків.

Як зазначає дитячий психолог О. Венгер, який має досвід роботи в Беслані, окремої уваги вимагають підлітки із зони АТО, в першу чергу – хлопчики. Він зазначає: „Це вік, коли хлопці прагнуть відповідати чоловічій ролі. А тут вони не можуть захистити своїх близьких – і сприймають себе як жертву. Згодом хлопчик може до кінця життя відчувати себе нещасним”. Тому, вважає О. Венгер, потрібно активно залучати постраждалих підлітків до числа волонтерів, щоб у них сформувалося відчуття, що вони не постраждали, а допомагають іншим. І роль жертви почне витіснятися самоповагою [3, с. 17].

Так може трапитися, що до класу потрапить дитина, сім'я якої переїхала із зони бойових дій. Така ситуація сама є доволі травматичною як для сім'ї, так і для дитини, оскільки до цієї події вони не готувалися заздалегідь і рішення довелося приймати швидко. Що може зробити педагог, щоб допомогти дитині адаптуватися до нового класу, школи та оточення? Вчитель може запропонувати учням свого класу познайомитися з новим однокласником. Щоб вони мали змогу розповісти про свій клас, школу, район чи місто. Дали можливість і дитині розповісти про себе та своє місто чи свій край, про особливості традиції, культуру та інше.

В свою чергу, психолог може спонукати підлітків, переселених із зони бойових дій, щоб вони написали про себе, про місце, звідки вони прибули, і про теперішні обставини життя, вели такий щоденник або клеїли вирізки в альбом чи картинки про самих себе („Книга про історію життя”). Такі автобіографічні прийоми допомагають розвивати розуміння складних обставин та почуттів.

Перехід до нової школи викликає почуття страху та розгубленості в підлітків, переселених із зони бойових дій. Дитина може справлятися з ними на уроках, а от на перерві почувати себе самотньою, бо ще не встигла зустріти нових друзів. Поступово варто допомагати підлітку, переселеного із зони бойових дій інтегруватися до шкільного колективу. Залучення дітей до активного життя класу та школи дасть можливість скоріше адаптуватися та знайти друзів [3].

Травматичні переживання, які виникають у підлітків, переселених із зони бойових дій можуть перерости в травматичний синдром, при якому індивід обтяжений невіршеними конфліктами, сумом, смертю, тривогою, почуттям провини, злістю та підозрілістю до всіх запропонованих видів допомоги.

Неспокійний стан підлітків, переселених із зони військового конфлікту можна змінити на краще шляхом введення таких дітей у спеціально змодельовану ситуацію успіху, а саме:

- стимулювати дитячу ініціативу, творчість, прагнення до самостійності;
- відмовитися від надмірної опіки;
- надавати дитині право вибору, уникати практики примусу;
- дозволяти відмовлятися від дискомфортової для неї діяльності;
- надавати час для самостійної вільної діяльності, усамітнення;
- давати змогу завершити розпочату справу і побачити кінцевий результат своєї діяльності;

- зіставляти успіхи дитини з її попередніми досягненнями, а не з досягненнями інших дітей;
- задовольняти потребу у визнанні шляхом заохочення, схвалення, позитивної оцінки дій та результатів діяльності дитини.

З метою створення оптимальних умов для загального емоційного комфорту підлітків, переселених із зони бойових дій в навчально-виховному процесі необхідно:

- враховувати національно-етнічний і культурний чинники, можливості дитини у спілкуванні українською мовою, рівень загального розвитку дитини, ціннісні орієнтації, мотивацію діяльності;
- інтегрувати педагогічні зусилля щодо формування почуття безпеки на основі принципів особистісно-орієнтованого підходу;
- передбачити наступність у роботі вчителів, вихователів, соціального педагога і практичного психолога;
- забезпечити співпрацю фахівців навчального закладу і батьків (опікунів) підлітків, переселених із зони бойових дій [3].

Допомогти підліткам, переселеним із зони бойових дій звикнути до інших умов життя, сприяти швидкої адаптації до нового соціально-культурного середовища можливо тільки за умови співпраці навчального закладу і сім'ї. Організуючи роботу з батьками або особами, які опікуються підлітками, переселеними із зони бойових дій, доцільно використовувати такі форми роботи, які б формували риси толерантної особистості в системі родинного виховання: індивідуальні, групові консультації; тренінги; семінари; батьківські клуби за інтересами; спільні заходи за участі дітей і дорослих (свята, майстер-класи, екскурсії тощо).

Освітня робота з підлітками, переселеними із зони бойових дій у загальноосвітніх навчальних закладах має бути спрямована на формування нового рівня міжособистісних стосунків (дитина-дитина, дитина-дорослий), позитивних життєвих цінностей, оптимістичного світобачення, комунікативно-мовленнєвої компетенції.

Початковим етапом цієї роботи є діагностика, в основу якої покладені:

- характеристика особливостей і можливостей полікультурного освітнього простору школи і регіону;
- облік результатів виховання, рівня вихованості дітей-біженців, їх адаптивні здібності;
- принципи взаємодії сім'ї, школи, соціуму в підтримці та захисті дітей-біженців;
- розробка методів педагогічного керівництва процесом адаптації та підтримки дитини-біженця в полікультурному освітньому просторі.
- моніторинг рівня знань, умінь і навичок дітей-біженців.

Діагностика може проводитися за допомогою таких методів: опитувань, анкет, інтерв'ю, рейтингових оцінок, аналізу результатів діяльності, спостережень, тестових методик тощо. Кожна дитина із зони бойових дій має власну історію, власні особистісні характеристики та індивідуальні можливості для переробки отриманого досвіду. Багато що залежить безпосередньо від умов, у яких знаходиться дитина після переїзду [3].

При проведенні психодіагностичної та корекційно-розвиваючої роботи з підлітками, переселеними із зони бойових дій психологам варто здійснити:

1. Вивчення проявів індивідуально-психологічних характеристик підлітка в контексті провідної діяльності та тенденцій становлення вікових новоутворень.
2. Дослідження соціальної ситуації розвитку підлітка, особливостей міжособистісної взаємодії з однолітками та дорослими.
3. Проведення первинної профорієнтації.
4. Дослідження особливостей навчальної діяльності та особливостей розвитку пізнавальних процесів підлітка.

Позитивний результат може бути досягнутий лише завдяки загальній, інтегрованій, спільній діяльності в області полікультурної освіти. Це є неодмінною умовою для надання ефективної допомоги, підтримки життєвого самовизначення особистості дитини-біженця й дитини, яку визнано особою, яка потребує додаткового захисту, особливо дитини, яка розлучена із сім'єю, у соціальному просторі, її адаптаційної орієнтації у новому полікультурному середовищі, бо тільки згуртований класний колектив, друзі зможуть забезпечити повноцінний розвиток та навчання таких дітей.

Консультації підлітків, переселених із зони бойових дій, а також їхніх батьків та педагогів має свою специфіку в порівнянні з консультаційною діяльністю психолога щодо проблем молодших школярів. З одного боку, так звана „кризовість” підліткового віку, діапазон проблем, які постають перед підлітками при вирішенні ними нових життєвих випробувань, а також переселення із зони військового конфлікту. З іншого боку, тепер сам школяр вперше стає клієнтом – суб'єктом звернення за психологічною допомогою.

А. Лідере виділяє наступні орієнтири в консультуванні підлітків:

1. Психолог-консультант в своїй діяльності завжди виходить із психологічних нормативних задач віку.

2. У випадку консультування батьків з проблем підлітка необхідно дивитися на проблему очима дитини.

3. При консультуванні батьків дітей підліткового віку особливо спрацьовує принцип вікового-психологічного консультування, як аналіз випадку через призму цілісного життєвого шляху особистості, так як сьгоднішні проблеми підлітка часто є віддаленими наслідками проблем з попередніх вікових етапах.

4. В роботі з підлітками психологу доводиться більше уваги приділяти сексуальності підлітка, що зароджується, так як проблема статевої ідентифікації являється однією із важливих для підліткового віку [6].

Під час роботи з педагогами психолог має отримати інформацію про провідні психічні якості особистості підлітків, переселених із зони бойових дій, про труднощі, які постають перед підлітками в позитивних і негативних ситуаціях їхнього життя. Вчитель у наданні своєї характеристики учню має охарактеризувати деякі особливості його поведінки та успішності. Необхідно пам'ятати, що оцінки особистісних якостей дітей педагогами часом виявляються недостатньо повними, а іноді – помилковими. У зв'язку з цим, оцінку вчителя необхідно сприймати з визначеним ступенем ймовірності.

Таким чином, усім дітям, та, особливо, підліткам, які пережили психотравми, необхідна психосоціальна допомога й підтримка фахівців. До надання такого виду допомоги підліткам необхідно підключати їхніх батьків, тому що саме оцінка поведінки своєї дитини є головним джерелом інформації про її реакції на психотравмуючий фактор. Крім того, необхідно організувати навчальну роботу та навчання батьків спілкуванню таким чином, щоб вони набули соціальних і комунікативних навичок, необхідних для поліпшення якості відносин зі своїми дітьми і розпізнавання типів поведінки і реакцій у дітей, які потребують професійної психологічної допомоги.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо у розробці форм і методів надання психолого-педагогічної допомоги підліткам, переселеними із зони бойових дій.

Список використаних джерел:

1. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – Москва, 1968. – 168 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживаний: Анализ преодоления критических ситуаций. – Москва, 1984. – 180 с.
3. Пархоменко І. М. Особливості психолого-педагогічного супроводу підлітків, переселених із зони АТО: методичний посібник. – Деражня, 2016. – 54 с.
4. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – Москва: Академия, 2000. – 184 с.
5. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. – Київ: Агенство „Україна”. 2015. – 175 с.
6. Терлецька Л. Психолого-педагогічна характеристика підліткового віку // Психолог, 2003. – № 34 (82). – С. 28-30.